

*НАРОДНІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА*

За роки незалежності України в її народі значно зріс інтерес до своєї мови і культури, до історичного минулого, особливо до тих його сторінок, що пов'язані з героїчною боротьбою за щастя і свободу. Це й зрозуміло: адже прагнення людей до кращого життя завжди було і залишається рушійною силою історичного прогресу. Відновлення української державності стало можливим завдяки наявності героїчних традицій та багатого досвіду, який здобули наші предки в боротьбі проти поневолювачів. Сьогодні, коли в Україні відбуваються складні процеси реформування всіх сфер життя, вивчення і використання надбань минулого з урахуванням допущених помилок є важливим і актуальним завданням. Зокрема, в умовах складної соціально-політичної ситуації необхідно проаналізувати причини, що породжували гострі соціальні конфлікти, які в свою чергу, викликали потужні народні рухи, пов'язані із кривавими подіями та зробити все можливе, щоб такі події більше ніколи не відбулися.

Крім того, коли в сучасних умовах у деякої частини молоді спостерігається відсутність чітких моральних орієнтирів, негативне відношення до діяльності старших поколінь, необхідно на конкретних історичних образах та фактах формувати у підростаючого покоління позитивне ставлення до героїчної і водночас трагічної історії свого народу. Хороші можливості для виконання цього завдання відкриваються в процесі вивчення історії народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. Саме тут у вказаний час жили і діяли такі героїчні постаті як Семен Палій, Максим Залізник, Іван Гонга, яких без перебільшення можна вважати гордістю для молодих громадян України.

В світлі сказаного соціально-політична та педагогічна актуальність вивчення історії народних рухів стає зрозумілою. Такою ж актуальною залишається і наукова актуальність подальшого дослідження цієї проблеми, в чому можна переконатись після ознайомлення з її історіографією. Крім того, необхідно згадати, що в 2008 р. виповнюється 240 років Коліївщині - масовому народному постанню на Правобережній Україні у 1768 р.

Масові національно-визвольні рухи привернули увагу ще їх сучасників, які прагнули дати їм оцінку. До найбільш значних робіт історіографічної думки цього часу відносяться літописи Г. Грабянки [10] та С. Величка [6]. Автори цих творів виражають ідеологію козацької старшини, симпатизують запорозькому козацтву, засуджують прояв експлуатації, але до збройних виступів ставляться негативно.

Багато фактичного матеріалу щодо козацтва, яке було головною силою народних виступів, вдалося зібрати Д. Бантиш-Каменському в своїй книзі «История Малой России», яка вважається першим підручником з історії України. Але її автор описує всі події з позиції вірнопідданства російському самодержавству [29].

У XIX ст. народні рухи, які відбуваються на Правобережній Україні у XVIII ст., стали предметом детальних досліджень. Саме тоді був опублікований значний документальний матеріал, який не втратив свого наукового значення і в наш час [4]. Цілий ряд текстів містять численні і цікаві матеріали про визвольну боротьбу народу України, гайдамацький рух в кінці XVII - XVIII ст. Документи, що розкривають наростання національних, соціальних та релігійних протиріч в Україні знаходимо також в «Актах исторических, относящихся к России...» [1]. Важливим підґрунтям для дослідників проблеми народних рухів в українських землях періоду пізнього феодалізму є «Памятники, исторические материалы из архива Киевского губернского правления», які підготував до друку редактор «Киевских губернских ведомостей» А. Андрієвський у 80-і роки XIX ст. [2].

Використовуючи вже названі та інші джерела, представники історичної науки XIX ст. здійснили чимало досліджень тих процесів, що відбувались в Україні раніше.

Значний вклад у вивчення історії України зробив Аполлон Скальковський, який написав великі праці з історії запорізького козацтва і гайдамацьких рухів [54; 55]. Та, даючи оцінку діям козацтва, зокрема гайдамацьких рухів і Коліївщини, Скальковський виявляє себе як прибічник реакційної політики російських царів щодо України. Найбільш яскраво його погляди знайшли своє відображення в роботі з характерною назвою, яка відразу виявляє точку зору автору «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» [55].

Першим, хто відійшов від подібних однобічних поглядів і започатковував об'єктивний підхід до вивчення проблеми - це вчений і громадський діяч, тодішній ректор Київського університету М. Максимович [47]. Його праці, в яких автор виступає як перший дослідник Коліївщини, являються цінними і в наші дні і є важливим здобутком української історіографії.

В другій половині XIX - на початку XX ст. проблема історії національно-визвольної боротьби в Україні, тому в числі й на Правобережжі, знайшла свій дальший розвиток в творах В. Антоновича [26; 27; 28], М. Грушевського [31], Н. Полонської-Василенко [51].

Характерною рисою цих робіт є доброзичливе і сповнене розуміння ставлення авторів до українського народу та його прагнення до свободи і справедливості. Історію народних рухів на Правобережній Україні вивчали також О. Єфіменко [36] та Д. Мордовцев [48]. На жаль, О. Єфіменко пояснювала причини повстань з позицій народницької соціології. Так, наприклад, в її розумінні народ - це лише маси "пігмеїв" [36, с.99].

З впевненістю можна сказати, що до історії народних рухів була уважна і радянська історіографія [30; 47; 38; 40; 41; 43; 44; 45; 46; 52; 53; 56; 57; 58; 61; 62]. Але при цьому вона сама ж створила ряд міфів, які поступово набули стереотипного характеру. Так наприклад, виходячи із марксистського положення про те, що класова боротьба - рушійна сила історії, автори майже всіх робіт перебільшували значення класових факторів у виникненні і в розвитку повстань, під цим кутом зору розглядали і вимоги повстанців. Разом з тим недооцінювались або й зовсім ігнорувались національні та релігійні проблеми, які дуже суттєво вплинули на формування світогляду учасників боротьби. Перш за все такий яскраво виражений класовий підхід знаходимо в фундаментальних виданнях [39; 40], що однак не зменшує вкладу їх авторів у розроблення історії України.

Крім того, більшість вчених знаходячись під ідеологічним тиском вимушені були розглядати головну мету повстанців як прагнення до "возз'єднання з братнім народом", що в більшості випадків не відповідало дійсності. До цього треба додати ще й тезу про те, що нібито повстання являли собою суцільну "різанину" українцями польської шляхти.

Особливого поширення цей однобічний погляд набув у польській історіографії [59]. При цьому з поля зору дослідників випадали конструктивні сторони боротьби, а вип'ячувались негативні [60].

Але все ж необхідно підкреслити, що у вивченні історії народних рухів, тім числі й на Правобережній Україні у XVIII ст., радянська історіографія досягла багатьох успіхів, про що свідчать видані збірки документів [7; 11; 13; 22], монографії [30; 44; 52; 62] та інші роботи [56; 57; 58; 61]. В них зібраний величезний фактичний матеріал, проаналізовані оригінальні історичні джерела. Серед згаданих досліджень найбільш помітні монографії О.П. Лола [44], Г.Я. Сергієнка [52], Г.Ю. Храбана [62].

Відрядно, що за роки незалежності України відроджується інтерес до цієї проблеми. Зокрема, провідні українські історики закликають науковців до більш осмисленого вивчення різних аспектів історії національно-визвольного та соціального руху, започатковуючи якісно новий етап в дослідженні нібито вже відомих подій [75; 78; 79]. Особливо слід звернути увагу на статтю В.А. Смолія «Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.)», в якій говориться про необхідність переглянути застарілі погляди [58, с.21].

Характерною рисою вітчизняної Історіографії з даної проблеми в останні роки є намагання не лише доповнити існуючі знання, але й оцінити події XVIII ст. з позицій сьогодення, дати якомога об'єктивнішу характеристику діяльності відомих історичних постатей. Так, наприклад, О Павленко досліджуючи життя та діяльність гетьмана І. Мазепи, розглядає особу ватажка повстання козаків і селян на Правобережній Україні С. Палія (Гурка) в контексті стосунків цих людей [50]. При цьому автор застерігає від ідеалізації образу Палія, вказуючи, що героїзм межував з його особистою владою, і що він, фактично діяв, як анархічний отаман-володар [50, с.153]. Більш того, О Павленко вважає, що історики несправедливо затінили особою О Палія більш значного лідера С. Самуся, якому і належить керівництво повстанцями на Правобережжі [50, с. 153]. Однак, достатніх доказів своїх висновків автор не наводить, водночас виправдовуючи дії І. Мазепи щодо арешту О Палія.

Відома дослідниця даного періоду Н. Яковенко в книзі «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України» обґрунтовує свою концепцію української історії, яка спрямована на переосмислення її існуючої схеми. При цьому належне місце відведено народним рухам XVIII ст. Зокрема, в розділі «Козацька ера» виділяється окремий підрозділ під назвою «Паліївщина», вказується, що за іменем керівника таку назву отримали події 1700-1704 рр. у фольклорній традиції. Зі змісту розділу очевидно, що головною силою військ О Палія була козацька біднота, та чому І. Мазепа "здав" знаменитого героя царським військам. По-перше, надто протилежна мазепінській була соціальна орієнтація Палія, по-друге, популярний козацький воєначальник був небезпечним конкурентом аристократичному Мазепі [64, с.428]. Як бачимо, дослідники мають різні точки зору з приводу лідера одного повстання.

Разом з тим, Н. Яковенко обґрунтовує свої характеристики інших народних рухів, зокрема гайдамацького, який тісно пов'язує з селянською проблемою і оцінює як "соціальний бандитизм" [64, с.480]. Автор підкреслює, що гайдамаків народ вважав благородними розбійниками, що відбирають несправедливо нажите добро і віддають його бідним.

Безумовно, важливим позитивним здобутком даної роботи є об'єктивний підхід до проблеми загиблих в ході Коліївщини 1768 р. Так українські історики подають одні дані, а польські та єврейські - інші. Стосовно цієї гострої проблеми Н. Яковенко зазначає, що гайдамацький рух, або як вона вважає гайдамацький соціальний бандитизм, був полем протистояння польських та єврейських істориків з одного боку та російських і українських з другого і пропонує власний підхід: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв [64, с.490].

Виходячи із своєї концепції Н. Яковенко пояснює назву "Коліївщини" - від слова "колій", яким називають різників свиней і відкидає тлумачення цього слова в радянській історіографії (від "кіл", тобто дрючок - зброя повстанців) [64, с.489-490]. Але, категорично не заперечуючи автору, відзначимо, що і в новітній історіографії України не існує єдності щодо цього терміну. Так, автори оригінальної монографії «Цивілізаційна історія України» (М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський), яка побачила світ у тому ж 2005 р., що і робота Н. Яковенко, вважають, що Коліївщина - це селянська війна, яка дістала свою назву від слова "кіл" - основної зброї повстанців [33, с.323], і впевнені, що доля цього повстання залежала від того, як до нього поставиться російський уряд [33, с.323].

Іншу думку має авторський колектив Харківського університету «Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі» (В.В. Петровський, Я.О. Радченко, В.І. Семененко), виданий в 2007 р. Вони роблять припущення, що можливо Коліївщина (від "колій" - ніж, яким колють свиней) - це конфлікт, пов'язаний з україно-польським (православно-католицьким) протистоянням і вважають, що кількість жертв повстання була великою, не менше 200 тис. осіб, але польські історики її набагато і необґрунтовано завищують, називають цифру 700 тисяч - поляків, євреїв, уніатів Правобережжя та інших категорій загиблих [49, с.204].

Своє бачення народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. мають автори довідників з історії України. Так, М. Котляр та О. Кульчицький вважають, що більшість істориків виводять терміни "Коліївщина" і "колій", як себе називали повстанці від слів "кол" (основна їхня зброя) й "колоти", а також підкреслюють, що могутнє повстання 1768 р. сприяло возз'єднанню Правобережної України з Лівобережною, що й сталося наприкінці XVIII ст. [42, с.90-91].

В іншому довіднику (за редакцією І. Підкови та Р. Шуста) відзначено, що Коліївщина велике національно-визвольне повстання проти польського гніту в Правобережній Україні 1768 р., яке стало найвищим етапом гайдамацького руху. Щодо його назви, то як і у виданні, про яке вже говорилося, автори не є категоричними, і вважають, що, мабуть, вона походить від слів "кіл" або "колоти". Але відносно кількості страчених поляками повстанців, довідник містить точні данні - найбільше закатовано біля Житомира (близько 3 тисяч), і поблизу Могильов-Подільського (близько 2 тисяч) [34, с.63-63]

Закінчуючи короткий історіографічний огляд проблеми, доцільно зупинитись ще на деяких роботах, що з'явилися в роки незалежності. Так, історія козацького руху на Правобережній Україні розкривається в праці Т.В. Чухліба [63] через призму міжнародних відносин. Автор показує діяльність маловідомих козацьких гетьманів, в тім числі О Самуся - одного з організаторів збройної боротьби в кінці XVII - на початку XVIII ст. В монографії С. Грабовецького за допомогою сучасних підходів аналізується рух опришків [32].

В статті П.Г. Даниляка «Барська конфедерація», в 5-му номері «Українського історичного журналу» за 2007 р., мова йде про причини появи цього утворення та наслідки його діяльності. Про це написано чимало, однак більшість відомих в Україні публікацій ґрунтуються головним чином, на російських джерелах. У пропонованій статті автор робить спробу поглянути на події, що відбулися в 1768-1772 рр. на теренах Речі Посполитої з погляду польських дослідників сучасного покоління [35]. Зокрема, цілком слушно говориться про те, що утворення Барської конфедерації та дії її учасників стали однією з головних причин початку Коліївщини. Водночас, автор зазначає, що чи не найбільш істотним чинником поразки конфедератів стало їх "не шляхетне поведіння" з українцями [35, с.144]. Як на наш погляд, жорстокі вчинки польської шляхти оцінені дуже м'яко і називати їх потрібно з використанням відповідної термінології.

Таким чином, навіть короткий огляд історіографії проблеми свідчить, що цілий ряд її аспектів все ще потребують подальшого вивчення і неупередженої оцінки з позицій сьогодення. Щодо характеристики джерельної бази з даної проблеми, то існуючі джерела можна розділити на кілька груп.

До першої групи відносять найбільш цінні, оригінальні джерела, які знаходяться в Національній бібліотеці Академії наук України. Так, наприклад, дуже багато важливої інформації по даній проблемі зберігає «Архив Юго-Западной России» (т.2, т.3), виданий в 1859-1914 рр. тимчасовою комісією для вивчення давніх актів [4]. Цілий ряд текстів цього величезного за об'ємом архіву документів містить численні і добре насичені потрібною інформацією матеріали про гайдамацький рух та національно-визвольну боротьбу козаків і селян Правобережної України в кінці XVII - XVIII ст. Документи, що розкривають наростання соціальних протиріч у вказаний період знаходяться в збірці «Акты исторические, относящиеся к России, извлеченный из архивов и библиотек» [1], а також «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» [18]. На жаль, велика частина документів цих видань не систематизована, тому працювати з ними важко. Також на жаль, безсистемно розміщені джерела в «Исторических материалах архива Киевского губернского правления», які підготував і видав у 80-х роках XIX ст. редактор «Киевских губернских ведомостей» А. Андрієвський. На сторінках цього видання розміщується матеріал про гайдамацький рух [2].

Багато чого для розуміння ситуації на Правобережній Україні дає вивчення таких маловідомих джерел як «Журнал о движениях и военных действиях в Польше 1767 и 1768 годах» командуючого російськими військами, що придушували Коліївщину, генерала Н. Кречетнікова [17] та «Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании на Украине в 1768 г.», яка вміщена в журналі «Киевская старина» за 1882 р. [19] Звичайно, що в цих джерелах події та люди постають з тієї точки зору, яку мали згадані особи - представники російського самодержавства.

В порівнянні із названими документами помітно більшою об'єктивністю відрізняються «Путешествие в святую землю священника Лукьянова», опубліковане в «Русском архиве» за 1863 р. [21].

Велику допомогу дослідженням для вивчення історії Коліївщини подає «Грамота Максима Железняка» [8], а також «Коденська книга судових справ» [14].

Наступну групу джерел складають документи, опубліковані в новітній період України «Архів Коша Нової Запорозької Січі» [3], «Історія України в документах і матеріалах» [11], «Гайдамацький рух України у XVIII ст.» [7], «Селянський рух на Україні (середина XVIII - перша половина XIX ст.)» [22], а також матеріали, вміщені в різних хрестоматіях [23; 24; 25]. Без цих наповнених потрібною конкретикою видань написати об'єктивну роботу з історії народних рухів було б неможливо. Так, наприклад документи, вміщені в збірнику «Гайдамацький рух України у XVIII ст.» [7] дали можливість значно розширити географію і хронологію подій, уточнити соціальний склад повстанців.

Окремо доцільно буде назвати ще й такі джерела інформації як козацькі літописи [6; 10], «Избранные произведения польских мыслителей» [9] та «Уманская резня» В. Кребса [12]. Їх матеріали суттєво доповнюють знання дослідника, що прагне до відтворення і розуміння минулого.

Крім названих джерел також можна назвати збірники документів з історії народних рухів в Росії [5; 11; 13; 15; 16], що допомагає виявити зв'язки між народами України та Росії.

Комплексне поєднання різних методів дослідження дає можливість об'єктивно вивчити проблему народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. та виявити їх генетичний зв'язок з боротьбою в минулому, зокрема в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Джерела та література

1. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. - Спб., 1842. - Т.4. - 282 с.
2. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - К., 1882, 1886. - Вып.1-10.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776 / упоряд. Гісцова Л., Демченко Л. - 2-е вид. - К.: Наук, думка, 1994. - 232 с.
4. Архив юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (Далі - архів ЮЗР). - К., 1868. - Ч.3, т.2.
5. Булавинское восстание (1707-1708 гг.) // Труды историко-археологического института АН СССР. - М., 1935. - Т.12. - 254 с.
6. Величко Самійло. Літопис. - К.: Дніпро, 1991. - 190 с.
7. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: 36. док. - К.: Наук, думка, 1970. - 660 с.
8. Грамота Максима Железняка // Киевская старина. - 1905. - №3. - 143 с.
9. Избранные произведения польских мыслителей. - М., 1956. - Т.1. - 310 с.
10. Летопись Григория Грабянки. - К., 1854. - 184 с.
11. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1939. - Т.3. - 310 с.
12. Кребс В. Уманская резня. - К., 1879. - 160 с.
13. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): Документи і матеріали. - К., 1974. - 430 с.
14. Коденська книга судових справ // Український архів. - К, 1931. - Т.2.
15. Крестьянская война под предводительством Степана Разина: Сб. документов: в 3 т. - М., 1954-1962. - 530 с.
16. Крестьянская война в России в 1773-1775 годах: Восстание Пугачева. - Л., 1966-1970. - Т.2-3.
17. Кречетников Н.П. Журнал о движениях и военных действиях в Польше в 1867 и 1868 годах. - М.: 1869.
18. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К, 1846, 1852, 1859. - Т.2.
19. Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании на Украине в 1768 г. // Киевская старина. - 1882. - №9-10.
20. Пугачевщина. - М.-Л., 1926-1929. - Т. 1-2.
21. Путешествие на святую землю священника Лукьянова // Русский архив. - 1863. - №5-6. - С. 155-156.
22. Селянський рух на Україні (середини XVIII - перша половина XIX ст.): 36. документів і матеріалів. - К: Наук, думка, 1978. - 532 с.
23. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 кл. сер. шк. - К.: Освіта, 1996. - 334 с.
24. Хрестоматія з історії СРСР. - К., 1951. - Т.2 (1628-1856). - 916 с.
25. Хрестоматія з історії держави і права України. - К, 1996. - 318 с.
26. Антонович В. Исследования о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. - К., 1876.
27. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра. - К, 1868.
28. Антонович В. Уманский сотник Йван Гонта // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1993. - №9. - С.72-85.
29. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. - М., 1830. - 730 с.
30. Голобуцкий В.А. Максим Железняк. - М., 1960. - 410 с.
31. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К.: Наук, думка, 1992. - 544 с.
32. Грабовецький С. Олекса Довбуш. - Львів, 1994. - 270 с.
33. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. - К, 2005. - 632 с.
34. Довідник з історії України: у 3 т. - Т.2. - К: Генеза, 1995. - 435 с.
35. Данилюк П.Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки // УІЖ. - 2007. - №5. - С.134-145.
36. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. - Спб., 1905. - Т.2. - 388 с.
37. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII - XVIII ст. - К, 1954. - 642 с.

38. Зінчук С.С. Іван Гонта (Кайдани стереотипів). - К.: Знання, 1991. - 32 с.
39. Историография истории Украинской ССР. - К.: Наук, думка, 1987. - 556 с.
40. Історія Української СРС: у 8 т., 10 кн. - Т.2. - К., 1979. - 616 с.
41. Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. - К.: Наук, думка, 1970. - 860 с.
42. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Шляхами віків: Довідник з історії України. - К: Україна, 1993.-380 с.
43. Лицарі волі. - Кн.1. - К.: Т-во «Знання України», 1992. - 240 о
44. Лола О.П. Гайдамацький рух в Україні в 20-ті - 60-ті рр. XVIII ст. - К., 1965. - 286 о
45. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII -XVIII ст.) - К., 1971. - 175 с.
46. Марченко М.И. Украинская историография (с древних времен до середины XIX ст.): автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук. - Л., 1960. - 38 о
47. Максимович М. Собр. соч. - Т. 1. -К., 1876. -360 с.
48. Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина. -Дніпропетровськ, 2004. - 362 с.
49. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. - Харків, 2007. - 592 о
50. Павленко С. Арешт Палія-конкурента // Україна крізь віки. - К., 2000. - С. 151-158.
51. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. -Т.2. - К.: Либідь, 1995. -608 с.
52. Сергієчко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII - на початку XVIII ст. -К., 1963.-212 с.
53. Сергієчко Г.Я. Відродження козацької державності і повстанський рух проти Речі Посполитої // УІЖ. - 1966. - №3. - С. 105-119.
54. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1846.-720 с.
55. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. - Одесса, 1845.-318 с.
56. Смолій В.А. Традиції визвольної війни 1648-1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII -XVIII ст.) // УІЖ. - 1991. - №1. - С. 13-23.
57. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII -XVIII ст.). - К, 1985. - 285 с.
58. Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини // УІЖ. - 1993. - №10. - С.21-29.
59. Serczyk W.A. Koliszczyzna. - Krakov, 1968. - 234 s.
60. Serczyk W.A. Hajdamacy. - Krakov, 1972. - 218 s.
61. Храбан Г.Ю. З історії Гайдамаччини // УІЖ. - 1968. - №6. - С. 98-103.
62. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. - К., 1989. - 388 с.
63. ЧухлібТ.В. Правобережна Україна в сфері інтересів Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII - початок XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. - К., 1995. - 24 с.
64. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. - К., 2005. - 584 о

Анотація

В статті здійснено огляд історіографії джерел з проблеми виникнення та розвитку народних рухів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.